
GUILAINE, Jean, *Caïn, Abel, Ötzi, l'héritage néolithique*, Gallimard, Bibliothèque des Histoires, Paris, 2011, 284 pp., 27 figs., ISBN: 9782070132386.

El professor Jean Guilaine acaba de publicar una nova obra de caire sintètic sobre el neolític. Alhora ens sorprèn amb un títol aparentment rar pel seu encapçalament, que es refereix a dos personatges mítics seguits d'una persona real de nom inventat. De seguida ens preguntem què poden tenir en comú els tres individus. La resposta és relativament evident, si hom ha seguit la producció de l'autor. Caïn i Abel —el primer agricultor i el primer pastor— ja els trobem al llibre *Le Sentier de la guerre: Visages de la violence préhistorique* (Guilaine i Zammit, 2001) com a protagonistes del canvi neolític i reflex dels conflictes generats en aquesta època. L'«home dels gels», després de vint anys de la seva descoberta, continua sent un pou sense fons ple d'informacions interessants. També ell, tot i no saber exactament quina mena de persona era, ens parla de violència; una violència que exercí i una violència exercida sobre ell. En definitiva, es tracta de tres individus que evoquen situacions sempre conflictives fruit dels nous temps que per a Guilaine representen l'inici de la història. Arribats a aquest punt, és quan l'autor formula la tesi central sobre el neolític al voltant de la qual gira tot el contingut del llibre, tesi que, d'altra banda, ja començà a manifestar en ocasions passades (p.e., Guilaine [2006]). Segons ell, ens trobem davant d'una època fonamental de la història de la humanitat, un punt i a part, el començament dels temps moderns, una època de la qual tots som hereus. El neolític representà la domesticació de la natura, un fet que podria haver estat molt positiu de cara al futur del gènere humà, però que els mateixos humans ens encarregàrem de corrompre des dels seus inicis acumulant béns desorbitadament, lluitant pel poder, implantant fronteres... Caïn, Abel i Ötzi serien uns bons exemples del que ha estat la humanitat a partir de llavors.

Els anys dedicats al treball de camp i a l'estudi sobre el neolític, sumats al privilegiat observatori que ha representat la càtedra del Collège de France: *Civilisations de l'Europe au Néolithique et à l'Âge du Bronze*, exercida durant més d'un decenni, han permès a Jean Guilaine redactar una obra de síntesi que posa en evidència una gran acumulació d'informació sobre aquest procés esdevingut en diversos punts del planeta. Com ja ens hi té acostumats; l'autor ens ofereix un llibre amè, comprensible, en aparença planer, però que en realitat es troba bastit a partir de coneixements amplíssims i de llargues reflexions fruit de cinquanta anys de vida científica.

L'obra s'organitza en un seguit de capítols que tracten aspectes fonamentals per a entendre la formació d'aquesta nova època. S'inicia amb la gran pregunta: per què es produí aquest canvi cultural. Una pregunta de resposta complexa i segurament múltiple. Continua amb un repàs breu dels diferents nuclis on va tenir lloc i de les particularitats de cadascun, per cloure sobre com es produí el procés de difusió del fenomen a la resta de la Terra. A partir d'aquí i un cop implantat el neolític, se'ns parla de la creació de nous espais públics i privats: les cases, els pobles i les ciutats. A continuació, el llibre s'endinsa en aspec-

tes de tipus social: la relació de l'individu amb la comunitat, la configuració dels espais masculins i femenins, la construcció de les desigualtats. Els dos capítols següents tracten de la revolució en els hàbits alimentaris i en la tecnologia. Finalment es dediquen apartats a la salut i la malaltia, a la violència i l'esperança de vida, així com al món simbòlic i la religió. El llibre es clou amb un curiós capítol on se'ns explica com el neolític ha generat la seva pròpia mitologia en la societat actual, amb notables deformacions i alguns sonats casos de frau.

Amb aquest recorregut, Jean Guilaine destil·la allò que considera essencial per a fer-nos entendre que les arrels de la nostra societat, amb totes les seves llums i ombres, ja les podem trobar clarament dibuixades en aquells avantpassats que, amb la domesticació del medi, iniciaren el camí de la modernitat.

Maria Àngels Petit i Mendizàbal

Bibliografia

GUILAINE, J. i ZAMMIT, J., 2001, *Le Sentier de la guerre: Visages de la violence préhistorique* Seuil, París (traducció al castellà: *El camino de la guerra. La violencia en la Prehistoria*, Ariel, Barcelona, 2002).

GUILAINE, J., 2006, *Solemne investidura de doctor honoris causa al professor Jean Guilaine*, Universitat de Barcelona, Barcelona.

CID LÓPEZ, Rosa María (ed.), *Maternidad/es: representaciones y realidad social. Edades antigua y media*, Almudayna, Colección Laya, núm. 13, Madrid, 2010, 342 pp., ISBN: 978-84-87090-57-8.

Las sociedades antigua y medieval concebían la maternidad como el elemento esencial de la femineidad, siendo comprendidas las mujeres como seres fundamentalmente procreadores. Este vínculo intrínseco entre femineidad y maternidad fue una constante histórica —claramente evidenciada en la Antigüedad clásica y el Medievo, pero largamente prolongada en el tiempo— que asentó y consolidó determinados estereotipos con el fin de justificar la supuesta inferioridad de las mujeres respecto a los varones.

El estudio histórico de dicha asociación resulta clave para comprender la construcción de los géneros, su origen y su evolución, en las sociedades patriarcales. Sin embargo, la maternidad (o las madres) como objeto de investigación no ha suscitado un interés acorde a su importancia por lo que respecta a los estudios históricos, no siendo así en disciplinas como la filosofía o la psicología, entre otras. Resulta, pues, remarcable la escasez de investigaciones sobre esta temática en la historiografía europea y más llamativamente en

la española, en especial en lo referente a las sociedades antigua y medieval, frente a una mayor atención en los casos moderno y contemporáneo.

El libro *Maternidad/les: representaciones y realidad social. Edades antigua y media*, editado por Rosa María Cid López,¹ constituye una extraordinaria y valiosa excepción respecto a la escasez historiográfica comentada. En él se recogen dieciséis de las ponencias y comunicaciones presentadas en el I Coloquio Internacional organizado por el Grupo Deméter. Historia, Mujeres y Género de la Universidad de Oviedo, celebrado en noviembre de 2008 con el título *Maternidades: discursos y prácticas históricas*. Se trató, a la vez, del XIV Coloquio Internacional de la Asociación Española de Investigación Histórica sobre las Mujeres (AEIHM). Cabe destacar que esta institución realiza dichos coloquios internacionales desde 1993 —con carácter anual hasta 2004 y bienal desde entonces, alternándolos con los seminarios internacionales Historia y Feminismo—, propiciando espacios de encuentro y discusión de especialistas en historia de las mujeres. Si bien en el mencionado coloquio participaron expertas en las diferentes etapas históricas —teniéndose en cuenta, también, las aportaciones de juristas y sociólogas, entre otras profesionales—, el presente libro reúne sólo los escritos referentes a las edades antigua y media, habiéndose publicado los relativos a las épocas moderna y contemporánea en otro volumen, editado por Gloria Ángeles Franco Rubio.

El libro aquí reseñado aborda el hecho materno en sus múltiples manifestaciones, desligándolo de su sentido estrictamente biológico, para tratar de comprender los orígenes y la evolución de la maternidad, entendida como construcción cultural, social y política. A la vez, pretende reflejar cómo era concebida la femineidad en el pasado, a través de las representaciones culturales y las vivencias reales de las mujeres en su rol materno. La lectura dual del título (maternidad/maternidades) responde, pues, a la multiplicidad de experiencias comprendidas en un hecho tan aparentemente universal e inmutable como es el nacimiento de una criatura.

El contenido de la presente obra se estructura en tres partes. En la primera, se realiza un pormenorizado análisis de «Lo materno en el imaginario religioso. De los mitos griegos al cristianismo primitivo», centrándose en el papel otorgado a la religión en el imaginario de estas sociedades. A lo largo de los cinco ensayos que componen este primer apartado, se presenta un amplio abanico de maternidades divinas y humanas, biológicas y adoptivas, míticas y reales, modélicas y terribles. A pesar de su remarcable variedad, se expone que todas estas experiencias maternas fueron construidas a partir de unos discursos religiosos, que deben leerse a la vez en clave política. En la obra se defiende que estos discursos responden al afán de los hombres por controlar la reproducción —asegurando así la continuidad de su linaje, su paternidad— y, por lo tanto, el cuerpo de las mujeres, limitando su espacio simbólico y real al ámbito doméstico.

1. Profesora titular de Historia Antigua en la Universidad de Oviedo, vicepresidenta del Seminario de Estudios de la Mujer de la misma universidad y coordinadora del Grupo de Investigación Deméter. Historia, Mujeres y Género.

Las autoras y el autor de estos primeros escritos analizan los distintos mecanismos a través de los que se estableció la superioridad masculina y el sometimiento de las mujeres a la tarea procreadora, como minimizar la aportación de la madre en la gestación en beneficio del padre, concluir los relatos míticos de maternidades en solitario con el nacimiento de hijos monstruosos, débiles o enfermos en contraposición a la descendencia excelsa fruto de la partenogénesis masculina, o valorar a las madres alabando únicamente su ternura, protección, amor y entrega hacia los suyos. Asimismo, se subraya que los discursos religiosos referentes a la maternidad presentan variaciones y adaptaciones en función de las necesidades y los intereses de cada época y sociedad, hasta el punto de exigir o rechazar, según convenga, algo tan supuestamente natural como la propia maternidad. En resumen, la primera parte del libro refleja cómo la religión supone una excelente herramienta de dominio y control ideológico, que permite mantener las jerarquías sociales, determinando claramente los roles de cada género.

En los seis ensayos de la segunda parte, «Madres y familia en el Mediterráneo antiguo. Política, Derecho y Trabajo», se reflexiona acerca de los demás discursos que incidieron en la concepción de la maternidad y la feminidad en época imperial romana y que regularon las actividades laborales y cotidianas de las mujeres en el seno de la casa, la familia o la sociedad en general. Asumiendo que los modelos de comportamiento que transmiten las leyes no se corresponden en su totalidad con las prácticas sociales cotidianas, se procede al análisis del marco jurídico que regulaba la existencia de las mujeres —y la maternidad—, imprescindible para comprender la concepción que en el pasado se tenía de ellas. De esta manera, se observa cómo, mediante la detallada reglamentación jurídica del matrimonio, la herencia y la autoridad sobre la descendencia, se estableció una fuerte discriminación patrimonial hacia las mujeres, consideradas mental y económicamente incapaces. En suma, se destaca una «violencia económica» contra las mujeres de época imperial romana, ejercida desde el derecho como estructura de poder patriarcal.

El esquema de valores que la sociedad romana atribuía a lo que debía representar una mujer se ve reflejado en otros testimonios además de los textos jurídicos, como son la epigrafía funeraria, en la que se contempla y exalta a las mujeres en su papel de madres (sean de origen humilde o aristocrático, madres biológicas o nodrizas), y la iconografía. Esta última es examinada en el libro en cuanto a su uso, por parte de la familia imperial romana, como instrumento propagandístico y de legitimación del poder. Mediante la difusión de imágenes de las princesas romanas, asociadas o encarnando a diosas de la fertilidad, se enfatizaban los valores de la matrona casta y fecunda y se transmitían los ideales políticos del régimen imperial, construyendo un modelo de maternidad, imitado por las mujeres de las elites, a partir de discursos políticos. En definitiva, según se desprende de este segundo apartado, los recuerdos que las mujeres dejaban en su familia y en la sociedad estaban ligados, fundamentalmente, a su ejercicio de la maternidad.

En la tercera parte del libro, «Maternidades y madres en la sociedad medieval. Entre la Religión y la Ciencia», se observa cómo la tradicional concepción de la figura materna parece persistir en el nuevo modelo social de época medieval. Así, en los cinco ensayos que constituyen esta última parte, se desgrana un modelo patriarcal, fortalecido por la coincidencia de los poderes laico y eclesiástico, que recluye a las mujeres en los espacios domésticos y las reduce a la reproducción. Sin embargo, también se incide en la posibilidad de eludir la maternidad como función y obligación de las mujeres, optando por la vida religiosa. De esta manera, las mujeres renunciaban al matrimonio y, por lo tanto, a la procreación, evitaban la autoridad masculina y gozaban de un espacio de libertad dentro de los monasterios. En la obra se sostiene, además, que esta opción de vida alternativa no impedía la creación de vínculos afectivos muy semejantes a los materno-filiales, por lo cual se defiende que la relación materna no se establece en el parto, mediante lazos de parentesco carnal, sino en la convivencia, insistiendo en la construcción social —y por lo mismo política— de la maternidad.

Las autoras también ponen de relieve distintas situaciones en las que la maternidad proporcionó poder a las mujeres. Se analiza, pues, la autoridad excepcionalmente reconocida a las madres sobre su descendencia en el ejercicio de la *ostentatio mammaram*, un recurso corporal extremo de fuerte carga simbólica. También se resalta la influencia de las madres en su papel de educadoras en las tres religiones del Mediterráneo, pero especialmente en la judía, puesto que ellas fueron las responsables del mantenimiento de la identidad cultural (en lo intelectual, espiritual y ritual) de la comunidad, preservándola y transmitiéndola a su descendencia en el ámbito doméstico. De igual modo se destaca el poder de las parteras en la edad media en tanto que en sus manos estaba la prosperidad demográfica, de la cual dependía la pujanza social y política de cada pueblo. En este sentido, se remarca el papel social atribuido a la maternidad como contribución de las mujeres al bienestar de la comunidad y el reconocimiento de la capacidad femenina para gestionar los espacios del parto.

En determinadas circunstancias, dicha consideración del poder de las mujeres en relación con el hecho materno enlaza con el estudio presentado acerca de los discursos filológicos que en el siglo xv defendieron el papel central y activo de las mujeres en la reproducción y resaltaron su papel en la crianza y el cuidado de la prole. Sin embargo, el libro concluye con el anuncio del afianzamiento del dominio patriarcal a raíz de la reestructuración del poder que toma forma con el absolutismo, produciéndose una nueva desvalorización de lo materno y, en general, de lo femenino.

Maternidad/es: representaciones y realidad social. Edades antigua y media es un minucioso y completo análisis de las múltiples experiencias que giraron en torno al hecho materno en las sociedades antigua y medieval. En sus páginas, las mujeres son presentadas como protagonistas del relato, receptoras de una superestructura mental, la maternidad, que es comprendida como una construcción cultural, social y política, impuesta por el poder masculino a través de eficaces discursos legitimadores de una organización social que sometió a las mujeres en beneficio de los varones a lo largo de los siglos. Los ensayos que lo com-

ponen, sin lugar a dudas, contribuyen a la comprensión histórica de la maternidad y, con sus valiosas aportaciones, ponen de manifiesto la relevancia del estudio de lo materno para profundizar en el conocimiento de las mujeres de las sociedades del pasado.

Cristina Yúfera Molina

Bibliografía

FRANCO, G.A. (ed.), 2010, *Debates sobre la maternidad desde una perspectiva histórica (siglos XVI-XX)*, Icaria, Historia y Feminismo AEIHM, n. 5, Barcelona.

GRIFFIN, Miriam (ed.), *A Companion to Julius Caesar*, Blackwell Companions to the Ancient World, Blackwell Publishing Ltd., West Sussex, 2009, 536 pp., ISBN: 978-1-405-14923-5.

El presente volumen, como su título indica, se presenta como una introducción exhaustiva a Julio César, siguiendo una práctica consolidada en los estudios de historia del mundo académico anglosajón. La obra, coordinada por una reconocida investigadora de la sociedad y la política del final de la república y de la primera época imperial, reúne un amplio conjunto de artículos que se pueden agrupar por temas específicos y que abordan tanto el contexto histórico general (las sucesivas crisis que evidencian la inadecuación del sistema político republicano y los cambios socioeconómicos globales) como la figura concreta de Julio César, para concluir con la recepción que la imagen del personaje en épocas posteriores.

Sobre la vida y las acciones de Julio César, sobre sus posibles proyectos, sobre su final, se ha escrito muchísimo, y el interés por el personaje parece haber aumentado en las últimas décadas. Este interés ha generado una nutrida bibliografía dedicada a múltiples aspectos de su figura y su política, así como algunas biografías recientes de calidad y orientación muy diferentes, que se sitúan entre la erudición académica y la alta divulgación para públicos amplios.¹ Podría parecer, en consecuencia, que una publicación de este tipo no era necesaria. Sin embargo, existen suficientes motivos que justifican intentar una nueva aproximación al personaje. Por un lado, la ausencia de una biografía reciente suficientemente ambiciosa y global; por otro, un tratamiento limitado a los aspectos y circunstancias políticas y militares que rodearon al personaje, que se ha materializado en infinidad de estudios particulares. Este tratamiento fragmentario hace muy difícil aprehender un

1. A. Goldsworthy, etc. Dejamos al margen la presencia del personaje en infinidad de novelas históricas (se pueden citar, a título de ejemplo, las obras de C. Maccullogh) o el protagonismo de ciertas sagas bien conocidas, reeditadas con éxito, como las de Rex Warner.

personaje ya de por sí complejo y las relaciones entre su actuación y la época que le tocó vivir. Los problemas que plantea esta situación se aprecian en la ausencia de estudios dedicados al modo en que el mismo César quería ser recordado, algo fundamental para entender la forma que adoptan sus *Commentarii* y su producción escrita, perdida, dedicada a la polémica política. La intención de este *Companion*, cuyos diversos trabajos se han encargado a especialistas de reconocido prestigio, es precisamente aproximarse a la figura de Julio César desde el mayor número de ámbitos posibles.

La obra se divide en cinco apartados. Los dos primeros tratan de la biografía específica de Julio César, a la que se aproximan desde dos ámbitos: el primero, narrativo; el segundo, de carácter temático. En el apartado narrativo se hace un repaso de la biografía de César partiendo de sus orígenes (Badian, E.: «From the Iulii to Caesar») para llegar hasta el momento de su muerte (Lintott, A.: «The Assassination»). Entre estos dos extremos se repasa la carrera política que desarrolló en Roma hasta el consulado (Gruen, E.S.: «Caesar as a Politician»), para seguir con el período proconsular hasta el estallido de la guerra civil (Ramsey, J.T.: «The proconsular years: politics at a distance»), finalizando con el período que va desde la guerra civil hasta su nombramiento como dictador. En este último apartado se hace especial hincapié en las medidas legales adoptadas por César (Gradner, J.F.: «The dictator»). La parte temática repasa la biografía de César desde diferentes aspectos, el primero de los cuales es el ámbito militar desde sus inicios como tribuno militar hasta el final de la guerra civil (Rosenstein, N.: «General and Imperialist»). El segundo aspecto tratado es el religioso; siendo César pontífice máximo, parece un aspecto importante que tratar dentro de su biografía. Los estudios dedicados a este ámbito no se limitan a la descripción de los cargos ejercidos y detallan el uso de la religión tanto en el ámbito militar como en el político, poniendo de manifiesto que la actitud de César hacia la religión se aproximó bastante al paradigma romano (Wardle, D.: «Caesar and religión»). Otro de los ámbitos tratados, muy en la línea de los trabajos de Ronald Syme, está en el capítulo dedicado a las alianzas y asociaciones de Julio César a través de los matrimonios y la «amicitia», que muestra que las relaciones de César fueron de gran utilidad para situarse dentro de lo que tradicionalmente se han llamado «populares», pero también en relación con los «optimates», una dualidad que puede observarse igualmente en muchas de las medidas legislativas que César lleva a cabo² con la intención de atraerse la mayor cantidad posible de segmentos de la población de Roma (Steel, C.: «Friends, Associates and Wives»). Los siguientes capítulos se sitúan en un ámbito un poco más ambiguo, al tratar de mostrar las diversas imágenes que nos han llegado hasta nosotros del personaje (Paterson, J.: «Caesar The man»); en este contexto se sitúa el análisis de sus intereses intelectuales, un análisis posibilitado por la conservación de algunos de sus escritos y por lo que nos transmiten algunos historiadores romanos (Fantham, E.: «Caesar as an Intellectual»).

2. Véanse, como ejemplo, las distintas medidas adoptadas para la resolución del problema de las deudas en Yavetz, Z.: «Cesar and his Public Image».

La tercera parte de la obra está formada por el estudio de las dos obras que conservamos escritas de puño y letra de Julio César, *De Bellum Gallicum* y *De Bellum Civile* (Krauss, C.S.: «Bellum Gallicum»; Raaflaub, K.: «Bellum Civile», respectivamente). El análisis de la forma, del estilo y de la manera en que se tratan y presentan los temas (los personajes, los paisajes, las circunstancias o las batallas), evidencia que los *Commentarii* se concibieron para ser leídos, y pretendían de manera activa crear una imagen del protagonista. Podríamos decir que tenía una doble intencionalidad; propagandística y perpetuadora, y que no eran una simple herramienta para inmortalizar su figura por medio de la creación de un relato de hazañas que pudiera ser utilizado por autores posteriores. El último capítulo de dicho apartado (Cluett; R.: «The Continuators; Soldiering on») trata de la continuación de las obras por parte de sus allegados y además esclarece algo la poderosa influencia que César ejerció tanto sobre sus oficiales como sobre sus soldados.

A partir de este momento el *Companion* pasa a tratar la influencia que la figura de Julio César ha tenido a lo largo de la historia. En concreto, el apartado cuarto se centra en la reputación póstuma de Julio César entre los mismos romanos, mientras que el quinto se centra en dicha reputación en ciertos momentos puntuales de la historia, desde la edad media a nuestra época, analizando la actualidad del personaje.

La importancia del apartado cuarto radica en poner en perspectiva desde distintos ámbitos la relevancia de César en el mismo mundo romano, en el sentido de desentrañar la ambigüedad que se percibe a lo largo de la historia romana en el tratamiento; en este sentido, el primer capítulo del apartado (Levick, B.: «Caesar's Political and Military Legacy») desgrana el trato de la figura de Julio César por parte de los diferentes emperadores desde Augusto hasta la tetrarquía, poniendo especial énfasis en el ámbito militar y en el político, en el que fue utilizado en más ocasiones como advertencia que como ejemplo. Se trata también el uso del *cognomen* Caesar hasta su transformación en un *pseudocognomen* usado para designar a los herederos al «trono» en el sistema tetrárquico. Otro aspecto tratado es la visión que se transmite de Julio César a través de la literatura inmediatamente posterior a César (Toher, M.: «Augustan and Tiberian Literature»): desde Cicerón y Salustio hasta Hircio y Pollio, inmediatamente después de su asesinato, pasando por la literatura augusta (Horacio, Virgilio, Ovidio, Tito Livio, Estrabón o Nicolás de Damasco, entre otros), así como los autores de la época de Tiberio (Valerio Máximo, Velejo Patérculo y Séneca el viejo), en los que se inicia un tratamiento de la figura de Julio César que ha perdurado hasta nuestros días. El apartado avanza más o menos de manera cronológica hasta el reinado de Nerón (Leigh, M.: «Neronian Literature: Seneca and Lucan»).

En el capítulo 17 se analiza la figura de Julio César a través de Séneca y Lucano, sobre todo de este último, haciendo especial hincapié en la transformación de los hechos en épica, así como una pequeña introducción al tratamiento de la clemencia de Julio César tanto en Séneca como en Lucano. Posteriormente, se analizan las primeras biografías de César, la de Plutarco y la de Suetonio (Pelling, C.: «The first Biographers: Plutarch and Suetonius»). En este capítulo se trata de ver las diferentes presentaciones de la figura de

Julio César; la de Plutarco, más centrada en el poder, dando explicaciones al porqué de las acciones y del final de César; la de Suetonio, que rehúye la narrativa histórica, más centrada en la propia personalidad de César, sin cuestionar las razones o motivos que subyacen a sus actos y sus consecuencias. El siguiente capítulo (Pitcher, L.: «The roman historians after Livy») analiza la figura de César en las obras de Apiano, Dion Casio y Floro. Estos autores difieren de las obras anteriores (biografías) en su carácter de obras históricas que recogen la actividad de Julio César en el contexto de la historia romana. Las diferencias de tratamiento del personaje, que el autor caracteriza de variopintas, se deben al tipo de obra en que, en cada caso, se enmarcan. A pesar de ello, las similitudes en el tratamiento son relativamente numerosas. El penúltimo capítulo del apartado cuarto (Barnes, T.: «The First Emperor: The View of Late Antiquity») trata de la visión que se tenía de Julio César durante la antigüedad tardía y el Imperio Bizantino; esta visión se vería reducida a un mero hito cronológico del paso de la República al Imperio, frente a la condición de símbolo o figura influyente. El último capítulo del apartado (Zanker, P.: «The irritating statues and contradictory Portraits of Julius Cesar»), tal como su título indica, hace un repaso de la estatuaria y los retratos que tenemos de Julio César, con especial mención de la imagen que éstos nos transmiten del personaje, no sólo como representación física, sino como autorrepresentación pública, tanto en vida de César como después de su muerte, a manos de sus sucesores.

El último apartado sitúa la figura de Julio César, así como su importancia e influencia, a lo largo de la historia (posterior al mundo romano). El punto de partida es la edad media (Suerbaum, A.: «The Middle Ages»). En esta época las obras de César son escasamente conocidas y la tradición erudita recurre a Lucano. En este período, la figura que se utiliza de Julio César no alude sólo al gobernante o al militar, sino que también es un modelo de referencia de la perfecta conducta masculina. Para construir este modelo se traban analogías entre su vida y los eventos y estructuras políticas contemporáneas, sobre todo en el mundo germano y anglosajón. En el mundo renacentista de la Península Itálica, César se convierte en un referente de amplio espectro. Sus escritos son traducidos y ampliamente leídos, siendo considerado uno de los autores clásicos por excelencia. En este momento no sólo se tiene en cuenta su calidad estilística, sino que sus textos sirven para enseñar geografía o como guías de estrategia militar, táctica y de tecnología. Paralelamente, dada la particularidad de la situación política en la Italia del Renacimiento, Julio César se convierte en una figura de debate que confronta la república con la monarquía, levantando tanto animadversión como admiración (McLaughlin, M.: «Empire, Eloquence and Military Genius: Renaissance Italy»). El siguiente capítulo se adentra, sobre todo, en la Francia del siglo xvi y en la interpretación personal de algunos de los autores más famosos del momento, como Montaigne (Clarck, C.: «Some Renaissance Caesars»). En ese contexto cultural y político, César es recordado como el general victorioso y fundador del Imperio y por ello sirve de modelo a los monarcas que esperan fundar una nación, sobre todo a aquellos que aspiran a ser emperadores —o lo son de facto— del Sacro Imperio, sin olvidar la reverencia que se le tenía como escritor de historia y orador.

Siguiendo más o menos con el orden cronológico, el siguiente capítulo (Griffin, J.: «Shakespeare's Julius Caesar and the Dramatic Tradition») aborda la repercusión de Julio César en las artes escénicas desde el siglo XVI hasta el XVIII. El punto central del capítulo es la obra de William Shakespeare, que es comparada con las obras anteriores y posteriores que tratan el mismo aspecto de la vida de César; es decir, el episodio de su muerte. No se dejan de lado en el análisis las obras de teatro ni las óperas que tratan los otros dos aspectos de la vida de Julio César más representados en los escenarios: la revuelta de Catilina y la participación de César en ella, así como la guerra civil desde distintas perspectivas; el enfrentamiento con Pompeyo, el romance con Cleopatra (mucho más tratado en las óperas) y el suicidio de Catón.

Con la Ilustración (Biskup, T.: «The Enlightenment»), la figura de Julio César pierde una parte de su aura a causa de los regicidios, así como de las guerras de religión y de hegemonía política de los siglos anteriores. En los territorios anglosajones, incluyendo los americanos, la visión de Julio César es completamente negativa, ya que representa todo aquello contrario a la república. En Francia, el papel de Julio César como figura antagónica o modelo se diluye, pasando Augusto a ser el modelo ideal. La problemática que representa su papel en la historia de Roma y en la de la Ilustración como modelo de grandeza se desvirtúa y se convierte en una figura demasiado problemática como para ser apreciada completamente de forma positiva. El siguiente capítulo, como su título indica (Nicolet, C.: «Caesar and the two Napoleons»), contrapone la figura de Julio César a la de Napoleón I y a la de Napoleón III, tanto a partir de sus actos como de sus escritos, ya que ambos personajes escribieron una vida de Julio César, el primero hasta el cruce del Rubicón y el segundo hasta el final de su vida. En un momento en el que aparece por primera vez el término de cesarismo, para la autora ambos napoleones fueron para Francia dos césares. En el siguiente capítulo (Cole, N.: «Republicanism, Caesarism and Political Change») se analiza el papel que tuvo la figura de Julio César a finales del siglo XVIII y a lo largo del XIX, sobre todo en lo referente a la teoría política. En el período de la fundación de los Estados Unidos de América el interés se centra casi de manera exclusiva en la discusión sobre los problemas inherentes al gobierno de una república que la carrera de Julio César parece personificar. Una discusión que parece justificada desde la República Francesa y el acceso al poder de Napoleón I y de Napoleón III, cuya llegada al poder es, para algunos autores de la época, la definición misma del cesarismo. Para otros autores, como Weber, la definición de cesarismo puede hacerse extensiva a todas las naciones cuyo funcionamiento político se basa en el sufragio amplio. En ambos casos, la idea central es que la democracia masiva y la emergencia de un sistema de partidos políticos han transformado la política, facilitando la aparición de formas autoritarias y populistas de ejercicio del poder.

Entrando en el siglo XX (Canfora, L.: «Caesar for Communists and fascist»), vemos cómo la figura de César fue tratada desde el ámbito comunista en la Rusia previa a la segunda guerra mundial, de una manera positiva, como una persona que asumió el poder, pero preocupada por el pueblo, y por otro lado, en la Italia fascista de Mussolini, donde también la figura de César fue asumida como un referente positivo. Con todo, aprovechando la

coyuntura de la celebració del dècim aniversari del adveniment del fascisme, César fue sustituido por la figura de Augusto. El último capítulo del apartado (Wyke, M.: «A Twenty-First-Century Caesar») demuestra que en el siglo XXI la figura de Julio César sigue estando presente en la política y en la sociedad a raíz del ataque de EE.UU. a Iraq, tras el cual los medios de comunicación actuales (en particular, la prensa) han comparado a George W. Bush con Julio César y a los Estados Unidos de América con el Imperio Romano.

El conjunto de la obra es interesante no sólo por los datos que aporta al estudio de un personaje de la envergadura de Julio César, sino porque también ayuda a situar a lo largo de la historia del mundo la repercusión de esta figura, tanto en la política como en la sociedad. Una obra aglutinadora y esclarecedora sobre uno de los personajes que ha suscitado más interrogantes en la historia, interrogantes para los que cada época ha buscado sus propias respuestas, construyendo su propia imagen de César.

Patricia Ruiz del Pozo

VAQUERIZO GIL, Desiderio, *Necrópolis urbanas en Baetica*, Documenta n.º 15, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Universidad de Sevilla, Tarragona, 2010, 367 pp. y 286 figs., ISBN: 978-84-937734-0-3.

L'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, en coedició amb la Universidad de Sevilla, ha publicat el llibre *Necrópolis urbanas en Baetica*, obra del catedràtic d'Arqueologia de la Universidad de Córdoba, Desiderio Vaquerizo Gil, qui dirigeix des de fa uns anys un grup d'investigació especialitzat en l'estudi del món funerari romà. Els seus treballs han permès d'escotmetre la tasca necessària, però fins ara inèdita, de sistematitzar el coneixement sobre les necrópolis urbanes de la província de la Bètica.

El llibre comença, rere un pròleg de la directora de l'ICAC, Isabel Rodà, amb una «Reflexió de partida» sobre les creences y els costums generals dels romans davant la mort, com ara el mateix concepte que en tenien, l'anhel d'immortalitat, el cerimonial fúnebre o el testament, entre d'altres. Tots aquests temes, que coneix de sobres l'autor, com demostra tant en aquesta obra com en anteriors publicacions, són abordats perquè s'entén que resulten necessaris per tal de poder reflexionar sobre les implicacions de la mort en l'època romana. Els conceptes tractats s'il·lustren amb nombroses referències literàries d'autors clàssics i de monuments, epígrafs, representacions pictòriques, etc. extrets tant de la Bètica com de la resta d'Hispania. Cal esmentar que les cites de textos (tant en aquest com en ulteriors capítols) sempre es fan en la llengua original, i l'autor ofereix explicacions per als lectors amb nivells menys especialitzats.

El següent és un breu capítol, «A modo de justificación», en el qual es tracta de la concepció central de l'obra i es marquen els seus principals objectius. Desiderio Vaquerizo posa especial accent sobre un dels problemes que considera més greus de la gestió de l'arqueologia urbana andalusa en els darrers vint-i-cinc anys. Observa una pèrdua de rigor metodològic en multitud d'intervencions, situació de la qual fa responsable, o al manco còmplice, l'administració competent en matèria de patrimoni històric. Argumentació sobre la qual incideix a diverses parts de l'obra, quan analitza necròpolis concretes, i a la recapitulació final. Tot i això, cal reconèixer que l'arqueologia urbana, tant a Andalusia com fora d'Andalusia, ha estat una de les principals fites assolides per les administracions autonòmiques i els nous ajuntaments democràtics, tot i les seves innegables contradiccions.

El tercer capítol constitueix el nucli fonamental del llibre. És on se sistematitzen totes les dades que ha recopilat l'autor referides a les necròpolis urbanes seleccionades. Aquestes necròpolis venen recollides per ordre alfabètic dintre dels seus respectius convents jurídics i són estudiades, segons paraules del mateix Desiderio Vaquerizo, basant-se «exclusivamente en los datos publicados; [...] primando la interpretación global del yacimiento sobre los detalles particulares, por lo que debe entenderse como un simple ejercicio de síntesis destinado a servir de aproximación al problema» (p. 146, n. 265).

Com a criteri de selecció de les necròpolis es basa en el grau d'estudi i excavació, sempre dintre del marc cronològic que interessa a l'autor; és a dir, des del final de la república i els dos primers segles de l'Imperi; això és, «la etapa mejor conocida, durante la cual se sientan las bases definitorias del mundo funerario hispanorromano, que evoluciona de manera marcadamente normativa hasta el triunfo del cristianismo» (p. 48). Així i tot, en alguns casos i amb la finalitat de facilitar la comprensió de l'eix central de l'obra, se superen els límits cronològics establerts incloent-hi tot el període republicà o l'antiguitat tardana. Sota aquesta visió se singularitza l'anàlisi de les necròpolis de catorze ciutats antigues: *Astigi*, *Iliberri*, *Urso* (*conventus Astigitanus*), *Corduba* (*conventus Cordubensis*), *Gades*, *Acinipo*, *Baelo Claudia*, *Carissa Aurelia*, *Malaca* (*conventus Gaditanus*), *Hispalis*, *Carmo*, *Italica*, *Munigua* y *Onuba* (*conventus Hispalensis*). A totes s'ha d'afegir una anàlisi més reduïda de les àrees funeràries d'altres ciutats bètiques, que són incorporades al llibre dintre dels estudis de les necròpolis de localitats actualment capitals provincials i dintre dels seus límits administratius contemporanis. D'aquesta manera, també es fa referència a les de *Carteia*, *Antikaria*, *Singilia Barba* (Màlaga), *Conobaria*, *Ilipa Magna*, *Orippe*, *Canama* (Sevilla), *Marismilla*, *El Eucaliptal*, *La Dehesa* i *Isla Canela* (Huelva).

Tot i que no totes les necròpolis urbanes analitzades en el text tenen un mateix tractament, s'hi observa el desig d'establir un criteri sistemàtic basat en un mateix patró a l'hora d'abordar la seva anàlisi: ubicacions espacials respecte a la pròpia ciutat, tipologia d'enterraments, aixovars, anàlisi epigràfica, etc., remarcant tant les seves particularitats locals com els elements comuns dintre de l'àmbit del món funerari romà. D'altra banda, dintre d'aquest capítol s'ha de fer constar que en alguns casos es podria haver reforçat el text amb un major aparat gràfic, que recolzés les localitzacions esmentades al text, així com la relació espacial entre les necròpolis assenyalades i els seus respectius nuclis urbans. I és

que esdevé quelcom complex seguir la ubicació de les excavacions referides, sense conèixer la ciutat o sense disposar de l'ajut d'un suport gràfic.

No ocorre el mateix amb els diversos mapes temàtics de la Bètica repartits principalment en el capítol següent, que resulten molt interessants i il·lustratius. Aquest capítol duu com a títol «Recapitulación y propuestas de futuro» i suposa una important tasca de síntesi en la qual s'incideix especialment en determinats aspectes certament nous o d'interès relatiu al tema central del llibre, entre els quals cal assenyalar l'hibridisme present a certes necròpolis; la simultaneïtat dels rituals d'inhumació i d'incineració des del segle II a.C.; la polivalència dels *suburbia* a les grans ciutats bètiques, fet que suposa una convivència dels espais funeraris amb altres activitats de caràcter divers; la significació de la posició del cadàver a l'enterrament; l'origen de la monumentalitat a les necròpolis bètiques; els banquets funeraris; l'evolució de les pràctiques mortuòries en els segles següents, etc.

Les referències bibliogràfiques citades en el text componen el capítol cinquè, conjunt que representa una extensa, minuciosa i variada actualització sobre la investigació del món funerari d'aquesta antiga província romana. S'hi inclouen fins i tot treballs que en el moment de l'edició del llibre encara eren inèdits i que foren facilitats pels seus respectius autors al professor Vaquerizo, fet que mostra clarament el seu esforç per intentar mantenir la seva obra amb la màxima actualització possible.

Finalment, l'últim apartat es correspon amb un ample resum en anglès del contingut del llibre. A falta d'una edició completament bilingüe, resulta una feliç idea disposar almenys d'aquesta síntesi, ja que generalment no hi ha tradició dintre de la investigació espanyola de publicar en anglès, tot i que es podria admetre que resulta del tot imprescindible perquè un treball tingui repercussió en àmbits internacionals, com sens dubte mereix per mèrits propis *Necrópolis urbanas en Baetica*.

Són diversos els aspectes d'interès que s'aborden al llarg del llibre i és impossible assenyalar-los tots aquí. Un dels més destacables podria ser tal vegada el del grau de romanització que afecta determinades necròpolis a les quals la tradició historiogràfica ha estat atribuïnt un important component púnic, com ara els casos de *Gades*, *Baelo Claudia*, *Malaca*, *Carmo* o *Onuba*, davant d'altres com la mateixa capital provincial, *Corduba*, fortament romanitzades des del primer moment. També es pot constatar l'existència d'hàbits epigràfics ben diferenciats entre les ciutats hispanobètiques. Tot en conjunt ens permet prendre consciència de la pluralitat de matisos que es troba dintre del marc que configura la romanització. L'autor entra en el debat de la punicitat d'algunes necròpolis romanes del sud peninsular i és de l'opinió que hi ha singularitats respecte al grau de romanització de les diverses ciutats, que es poden deure a tradicions locals diferents o bé a les dels distints colons itàlics, etc., per bé que restant transcendència al component púnic.

Realment, podem considerar com a vertadera mesura d'allò que ha suposat l'avenc de la nostra disciplina i de la labor de sistematització desenvolupada per l'autor del llibre, si prenem com a punt de partida l'únic apropament previ a aquesta temàtica de caire provincial, *l'Essai sur la province romaine de Bétique* de Raymond Thouvenot, que fou publicat inicialment el 1940 (reimprès junt amb un suplement el 1973). El capítol novè, titulat

«Los monumentos funerarios», comptava amb un total de vint-i-quatre pàgines, de les quals més de la meitat dedicades exclusivament a la necròpolis occidental de Carmona. No pretenem fer una simple comparació en termes quantitativus; *Necrópolis urbanas en Baetica* és el reflex de l'avenç en la investigació i, tot i els problemes al·ludits per Desiderio Vaquerizo, en l'arqueologia urbana durant les darreres dècades que ha dut a la proliferació de novetats locals, generalment disperses, i aquí ordenades, sistematitzades i analitzades minuciosament per compondre aquest treball. S'hi ha d'afegir també el plus de qualitat que li confereix la més que contrastada especialització de l'autor, i de l'equip que dirigeix en l'àmbit de l'arqueologia funerària romana.

Per concloure, volem assenyalar que estam al davant de l'únic estudi general del món funerari de la Bètica publicat fins a la data. Per tant, tan sols manca esperar que fructifiqui el model i que pugui ser aplicat a d'altres àmbits geogràfics tot aprofitant els treballs i els estudis locals que igualment han proliferant en els darrers lustres. *Necrópolis urbanas en Baetica* és un llibre cridat a esdevenir una obra de referència. És de justícia felicitar l'autor per la seva decidida contribució, com també als responsables de les institucions que han donat suport a la materialització d'aquest projecte editorial.

José Ildefonso Ruiz Cecilia

BONAMUSA ROURE, Joan, *De la civitas d'Iluro a Alarona (Mataró, Barcelona). Entre la Tetrarquia i els carolingis*, Caixa Laietana, Mataró, 2011, 971 pp., ISBN: 978-84-937992-1-2.

Este libro es resultado de una tesis doctoral que ha obtenido el *Premi Iluro, accésit 2010*. Reúne detalladament toda la informació arqueològica, textual y epigràfica disponible para reconstruir el devenir urbano de la antigua ciudad de *Iluro*, y del territorio del Maresme, desde su fundación romana en el siglo I a.C. hasta la llegada de los carolingios en el año 801.

El trabajo se divide en diez extensos capítulos, conclusiones, bibliografía y finaliza con un amplio apéndice que aúna varias tablas con información histórica y cronológica.

En primer lugar, en los precedentes historiográficos se analizan las problemáticas existentes para tratar desde la arqueología el proceso histórico de *Iluro* y de su territorio, y se plantea la metodología empleada en este estudio.

En segundo lugar, aunque se dedica un capítulo al conocimiento urbano y económico del *municipium* altoimperial emplazado en la costa noroeste de la Península Ibérica entre *Baetulo* y *Blandae*, se profundiza mayormente en las etapas posteriores comprendidas entre la Tetrarquía y el siglo IX, que tradicionalmente han sido menos desarrolladas por la investigación por falta de un registro arqueológico preciso que permitiera seguir en Mataró la continuidad de la ciudad hasta época medieval.

La Antigüedad tardía significa también en *Iluro* el inicio de múltiples cambios en lo político, social, económico y religioso; también territorial, pues al no ser sede episcopal pasará a formar parte del obispado de Barcelona. Aspectos todos ellos sobre los que el autor reflexiona a través de los testimonios que ofrecen las fuentes escritas, los flujos comerciales que mantiene con el resto del Mediterráneo, la transformación del urbanismo y la consolidación del cristianismo. En este sentido, a modo de catálogo se recogen todos los hallazgos adscribibles a este período que se han producido en la ciudad hasta la actualidad. Especialmente sobresalen, por un lado, la necrópolis cristiana, que se ha fechado en el siglo vi, localizada en el interior del recinto murario altoimperial en las inmediaciones de la iglesia medieval de Santa María; por otro, del resto de ocupaciones tardoantiguas constatadas destacan los silos aparecidos en diversas zonas de la ciudad y los materiales cerámicos en ellos recuperados, que han ofrecido una cronología del siglo vi y de la primera mitad del siglo vii. El discurso en torno a la ciudad discurre conjuntamente con la evolución que de modo paralelo experimenta el ámbito rural, donde se han contabilizado 61 establecimientos tardíos, y con el fenómeno de transformación de la *villa* al *fundus*.

Por último, mientras que apenas existe evidencia material relativa al período islámico, la llegada de los carolingios implica una nueva reorganización administrativa del territorio y de la antigua ciudad, ya denominada *Alarona*, que se fragmenta en nuevos *pagi*, *fundi* y *vici* y, posteriormente, en *parrochiaes*.

Isabel Sánchez Ramos

RAYNAUD, Claude, *Les nécropoles de Lunel-Viel (Hérault). De l'Antiquité au Moyen Âge*, Revue Archéologique de Narbonnaise, Supplément 40, Montpellier, 2010, 356 pp. 221 lams., ISBN: 978 2-9528491-5-9.

La monografia sobre les diverses necròpolis excavades a la dècada dels anys 1980 a Lunel-Viel, població rural llenguadociana (anomenada en occità Lunèl Vièlh) situada entre Nîmes i Montpellier, traça la llarga transició econòmica, social, religiosa, cultural i política d'un territori i d'un paisatge des del Baix Imperi fins a l'època medieval i moderna, a partir de les dades proporcionades per les intervencions arqueològiques.

L'autor, Claude Raynaud, ha comptat amb la col·laboració puntual de diversos especialistes que completen l'estudi de les necròpolis. Per a *le Verdier*, A. Garnotel s'encarrega de l'antropologia, la demografia i els dipòsits funeraris; J. Hernández, de l'abillament i dels objectes personals, i V. Forest, de l'estudi de les restes de malacofauna. Per a *les Horts*, Th. Romon, E. Crubézy, S. Duchesne i P. Murail signen el breu estudi antropològic, i J. Hernández, les eines i altres utensilis. Les sepultures dins l'hàbitat romà (*gallo-romain*)

està escrita amb la col·laboració d'E. Crubézy, mentre que al cementiri de *Saint-Vincent*, l'anàlisi antropològica corre a càrrec del mateix equip que estudia *les Horts*.

Els més d'onze anys d'investigació arqueològica entorn de les necròpolis de Lunel-Viel (1980-1991 i recollint també troballes anteriors a aquestes dates) han proporcionat un volum de dades més que considerable, que probablement explica el retard de la publicació final: 567 tombes, prop de 800 individus i uns 600 objectes compresos dins una dilatada cronologia que s'inicia al segle III i finalitza al segle XV. No obstant això, les necròpolis de Lunel-Viel fa anys que estan presents en la bibliografia especialitzada, sobretot pel que fa referència a la tardoantiguitat. Reynaud signa un primer article el 1977 sobre un sarcòfag, al qual seguiran altres treballs parcials fins a arribar a aquesta publicació.

L'obra s'estructura en cinc parts. Els primers blocs, a banda de la introducció inicial, estan dedicats a cadascun dels quatre espais d'enterrament que conformen el conjunt de Lunel-Viel: la necròpolis de *le Verdier* (pp. 15-94); la necròpolis de *les Horts* (pp. 95-134), sepultures associades a hàbitat (pp. 135-148) i, finalment, el cementiri de *Saint-Vincent* (pp. 149-182). El cinquè i darrer bloc és un exercici de síntesi de les necròpolis de Lunel-Viel sense oblidar la visió global del territori rural de l'entorn (pp. 183-196). Tancant la publicació i ocupant un espai sols lleugerament inferior a les cinc parts principals, trobem el catàleg, organitzat pels diversos jaciments i, dins de cadascun, per tombes tot seguint un ordre numèric i amb uns apartats descriptius uniformitzats (pp. 197-348).

A la part introductòria s'emfatitza l'observació del mort i de la mort per poder arribar a copsar l'evolució d'allò que Reynaud anomena les mentalitats funeràries. Una declaració d'intencions que veurem formalitzada en les conclusions, primer de cada un dels conjunts i més endavant en la síntesi final.

L'estudi individualitzat de les necròpolis presentades —les sepultures en hàbitat requereixen un tractament diferent— s'estructura internament seguint els mateixos criteris. Es parteix de l'anàlisi de l'entorn i de la topografia de les tombes, continuant per la descripció tipològica i la datació cronològica (tipocronologia), gràcies sobretot al mobiliari funeràri, per a arribar a l'essència: a la definició dels gestos i de les pràctiques funeràries. En aquests apartats és manifest el pes que l'autor ha volgut donar a la topografia funerària, amb una acurada presentació de les planimetries (plantes generals i algunes seccions), que permeten una ràpida lectura de diversos paràmetres (tipologia, orientació, distribució per sexes o edats, sepultures amb o sense dipòsits).

L'excavació extensiva de la necròpolis de *le Verdier* (segles IV-VII) permet definir l'evolució d'un espai funeràri que s'origina a l'entorn d'un eix viari i que més endavant es desplaça vers una àrea agrícola, fet associat a un canvi d'orientació de les sepultures. Es recuperaren gran quantitat d'objectes, però de poca qualitat, fet atribuïble a una població de recursos modestos. La necròpolis de *les Horts* (segles VI-VII) presenta canvis notables respecte *le Verdier*: en la construcció (les teules desapareixen), per la presència de sarcòfags i alguna tomba notable —d'estrangers?—, per les sepultures amb inhumacions «vestides», però sense dipòsits (amb ornaments poc freqüents a la regió), reutilitzacions, inhumacions dobles, esteles cristianes, etc. Aquests canvis fan de *les Horts* una necròpoli singular, on es

fan evidents el procés de cristianització i l'arribada de nous pobladors amb altres tradicions funeràries.

Les sepultures datades al segle VI i associades a hàbitats, generalment ja abandonats, complementen el coneixement de les necròpolis enteses com a espai d'enterrament comú per a un grup de població. S'apunta la possibilitat que siguin reocupadors o població marginal. El cementiri de *Saint-Vincent* (del segle VI al segle XVII) presenta l'ocupació més dilatada en el temps, amb un trasllat d'hàbitat a la tardoantiguitat que comportarà l'aixecament d'una església parroquial a Lunel-Viel i el creixement del cementiri al seu redós.

La gràfica està ben resolta: el tractament gràfic del material és correcte, clar i ben definit, seguint l'empremta de les edicions del centre de recerca de Lattes. Una part important d'aquest material és de metall. Per a la seva representació gràfica s'ha fet ús de la combinació de fotografia i dibuix. És un bon recurs, sempre que les imatges siguin nítides i de bona qualitat, principi que no sempre s'assoleix en la monografia, i de la qual l'autor en sembla conscient des del moment en què les peces són resseguides amb un traç negre per tal de fer-ne més perceptibles els trets principals. No seria sobrer adjuntar l'escala gràfica a cada làmina, per bé que s'especifica que són a escala natural a la part introductòria del catàleg.

Ens trobem davant d'un llibre que serà de referència en l'estudi de les necròpolis del territori llenguadocià i, per extensió, també català, tant pel que fa a la concepció global de l'obra i a la síntesi històrica com als casos més concrets de tipologia de les sepultures i del material associat. Les necròpolis de Lunel-Viel són un bon exemple de l'evolució de l'arqueologia de la mort des dels anys setantes. Raynaud, a partir de les dades obtingudes en diverses excavacions arqueològiques, ben definides espacialment (un microterritori rural) i temporalment (del Baix Imperi a l'època moderna —per bé que centrat en la tardoantiguitat i amb una mancança de dades de l'etapa altimperial—), pretén arribar a definir un territori i la seva població, l'arqueologia dels morts com a via per a conèixer la societat dels vius.

El treball descriptiu és rigorós i exhaustiu (complementat pel catàleg final), però el valor d'aquesta publicació rau en el capítol de síntesi. D'entrada, l'autor mostra la limitació dels resultats, malgrat que es parteix d'un nombre elevat tant de tombes com d'individus, qüestionant cadascun dels plantejaments i relativitzant-los, fugint d'una lectura excessivament literal, material i simplista de les sepultures, valorant les pèrdues d'informació, les distorsions, les mancances i allò que anomena «màscares».

Es recorren diversos camins per apropar-se al coneixement dels grups socials, com els estudis biològics, que esdevenen poc rellevants a causa de la natura de les dades (mala conservació de les restes) i la seva complexa extrapolació, cas del nombre d'habitants. Respecte al material, quantíats, es valora especialment on i quan es troba, com també les absències (làpides epigràfiques o sarcòfags luxosos). No hi ha cap indicatiu de ritual funerari associat al moment de la inhumació o de celebracions posteriors, no es veu una clara diferenciació de les sepultures per posició, sexe o edat (la riquesa i el poder no sempre són ostensibles ni detectables, especialment a l'alta edat mitjana), i podríem seguir amb els

exemples de qüestions no resoltes, que plantegen dubtes, que s'encallen en una realitat, en unes dades poc explícites.

Analitzant el procés de cristianització, Raynaud continua amb l'exercici de revisió crítica —que no negant— alguns dels paràmetres tradicionalment acceptats com a indicadors (pas de la incineració a la inhumació, canvis d'orientació de la tomba, progressiva desaparició de l'aixovar funerari) i apostant per una adopció lenta i desigual dels nous models culturals, amb signes que no s'adopten, sinó a llarg termini, on preval el pes del costum i de la tradició. Entre els segles III i VII amb prou feines hi ha algun element que denoti la pràctica del cristianisme (dues esteles amb creus i la progressiva reutilització de les sepultures).

En relació amb aquest exercici de relativització, el lector es pot veure afectat d'un cert desencís. Cal continuar llegint. Si bé no es pot conformar amb l'estudi de les sepultures, una jerarquització de la societat o la definició de relacions de tipus familiar, la topografia funerària ofereix, en canvi, uns resultats del tot interessants que permeten construir un discurs evolutiu ben estructurat de la població de Lunel-Viel. El principal repte és explicar la coexistència de tres necròpolis entre els segles VI i VII que donarien servei a una població relativament reduïda, però que en aquest període canvia de localització fins a dues vegades. La caracterització de cadascuna de les necròpolis porta l'autor a proposar una explicació de tipus ètnic, on la presència de les poblacions bàrbares quedaria reflectida en les inhumacions vestides de *les Horts* i *Saint-Vincent*, explicació vista no com una ruptura, sinó com un acoblament de les dues societats.

Núria Molist

GRACIA, Francisco i MUNILLA, Glòria, *Salvem l'art. La protecció del patrimoni cultural català durant la Guerra Civil*, La Magrana, Barcelona, 2011, 510 pp., ISBN: 978-84-8264-911-5.

Necessari; exhaustiu; imprescindible. La combinació d'aquest tres adjectius ens dibuixa el conjunt de l'obra que ens ocupa: era molt necessari abordar el tema deixant de banda (cosa encara difícil, tres quarts de segle després) posicionaments polítics i prejudicis ideològics, i partir d'una documentació exhaustiva, clara i comprovable per arribar a una obra que se'ns fa imprescindible per a conèixer l'atzarós recorregut de bona part del patrimoni cultural català des de la desfeta del 1936 fins a la seva «recomposició» durant els anys quarantes.

Es parteix d'una realitat febaent, que no caldria recalcar: el patrimoni cultural, en tots els seus aspectes, des de l'arqueològic fins al pictòric, passant per tot allò que pugui encabir-se en aquest concepte, era considerat per la Generalitat republicana com a signe identitari del país, amb tot el que això suposava de diferències i de paral·lels amb els països circumdants. Aquesta idea va guiar, com ens descriu molt bé el llibre, els polítics i els tècnics

que van tenir cura de la salvaguarda del patrimoni cultural català. El seu ús propagandístic, que nosaltres creiem legítim, queda reflectit de manera objectiva en la documentació que es transcriu en l'obra.

La primera part del llibre ens submergeix en la descarnada realitat de la revolta del juliol del 1936, quan grups armats es llencen a casa nostra al periòdic exercici de cremar esglésies, assaltar cases i eliminar físicament l'enemic. Enmig d'aquell trasbals, els polítics encarregats del patrimoni, ajudats per molts benemèrits voluntaris, van lluitar amb totes les seves forces i s'hi van jugar la pell. Calia reorganitzar-se, calia convèncer la turbamulta que s'havia de salvar alguna cosa, des de pintures a llibres, des d'escultures a arxius, però sempre intentant no semblar gaire «conservadoristes» als ulls dels exaltats, fet que podia portar fatals conseqüències. Veiem molt bé, a través de la documentació interna, com la fase durant la qual Ventura Gassol és el responsable del patrimoni dóna pas a moments més i més difícils, amb Antoni Maria Sbert i Massanet intentant controlar políticament un entorn que ja s'estava escapant de les mans del govern del qual formava part.

El tema de l'exposició al Jeu de Paume de París del 1937 és potser un dels que millor poden explicar el complicat entrellat de competències, d'enveges i de males interpretacions intencionades que es van desfermar arran de la decisió de la Generalitat de tirar-la endavant. La documentació exhaustiva dels decrets, de les discussions, dels dubtes entre Barcelona i el poder central espanyol i de tots els detalls del trasllat ens permet endinsar-nos en la pell dels dos personatges que van tenir un paper més gran en l'exposició, Joaquim Folch i Torres i Pere Coromines i Montanya. Tots dos van lluitar per salvaguardar aquest patrimoni en indrets allunyats de les àrees de bombardeig, i l'oportunitat de treure del país el més significatiu i tenir-ho sa i estalvi a París (i després al proper castell de Maisons Laffitte) havia de ser aprofitada, passant per sobre de veus que els acusaven de tot. El govern republicà espanyol no ho veia amb bons ulls, pel que podia representar de derrotisme, però els sollevats, des de Burgos, també els acusaven de robar un patrimoni espanyol que, segons ells, mai no tornaria a Espanya.

La rigorosa documentació obtinguda pels autors ens dibuixa també la cura amb què el país, en general, i els esmentats Folch i Coromines en particular, va preservar tot allò que va poder en els indrets més adequats. Des de les masies del Montseny fins a les coves del Pirineu, passant per edificis de parets prou gruixudes, allunyats de zones en perill de ser bombardejades, tot fou bo per a acollir arxius de tota mena, obres d'art i restes arqueològiques que s'havien salvat de la primera escamesa de juliol del 1936 i que calia salvar de qualsevol destrucció posterior.

Els darrers moments de la guerra veuen com part del patrimoni català, juntament amb moltes peces de la resta de l'estat, són evacuades a Ginebra, sota l'empара de la Societat de Nacions. Les grans riqueses patrimonials, des dels quadres de El Prado fins als objectes del Museu d'Arqueologia de Catalunya, havien anat viatjant fins a la franja pirinenca, fins a Figueres, Agullana o La Vajol. El salt a Ginebra fou el pas següent, un pont que va servir per desmentir les afirmacions dels sollevats de robatori o de venda de les riqueses nacionals, que van ser retornades intactes. A escala espanyola sempre s'ha incidit especialment

en els quadres de El Prado, però el llibre ens informa acuradament de tot allò que hi havia de patrimoni català al dipòsit de Ginebra, perfectament documentat i inventariat; tot va tornar a Catalunya, malgrat algun intent matusser d'emportar-se part de les evidències a Madrid.

Es documenta també molt bé tot el procés que, des del bàndol franquista, es duu a terme per anar assumint els elements patrimonials catalans a mesura que es va controlant el territori. El *Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional* (SDPAN) estava format, majoritàriament, per persones coneixedores de les riqueses patrimonials, que en moltes ocasions, abans de la guerra, havien tractat amb els ara encarregats de lliurar-los-hi tot el que quedava al país. La quasi totalitat de les entregues estigueren exemptes de violència, i en molts casos els que havien vigilat el patrimoni pogueren adduir aquest fet en favor seu en el moment de les depuracions.

Els apartats finals del llibre ens ofereixen la possibilitat d'acostar-nos a dues documentacions poc trobables i de gran interès. D'una banda, podem ponderar amb prou coneixement de causa els plecs de descàrrec que Carles Pi i Sunyer i Pere Bosch i Gimpera van escriure per intentar posar de la seva part el govern britànic pel que fa al patrimoni, en particular, i la guerra, en general.

I, en una segona part, es torna a fer una descripció detallada de les depuracions franquistes del personal relacionat amb el salvament del patrimoni artístic del país, cosa que parcialment ja havia estat publicada per un dels autors (FG); però, per sobre de tot, destaca la valoració del tractament diferencial rebut per alguns dels encausats, segons el criteri del nou poder polític i la força i el crèdit dels avaladors dels encausats. Així, alguns en surten molt ben parats, casos de Jeroni Martorell o d'Agustí Duran i Sanpere, i a d'altres com Joaquim Folch i Torres, un dels que més i millor van lluitar per la causa, els busquen les pessigolles fins a acabar compareixent davant d'un consell de guerra i ser condemnat a dotze anys de presó, dels quals en va complir tres, i apartat dels seus càrrecs a l'Ajuntament de Barcelona.

Les deu pàgines d'epíleg del llibre resumeixen perfectament l'immens cabal d'informació que els autors han fet servir per escriure'l. Les idees prefigurades, els tics que la nostra historiografia ha anat fossilitzant es veuen, en moltes ocasions, qüestionats per la documentació escrita, per les cartes que els nostres avantpassats deixaven a centenars com a testimoni físic de les grans idees i del més vulgar dia a dia; la seva conservació ha estat un tresor, però el seu rescat, de la mà dels dos autors i de la seva ímproba tasca de recerca i de valoració, representa per al nostre país un acostament prou objectiu a una realitat que ens continua tocant de molt a prop.

Josep M. Fullola Pericot